

אלי כדורי : לתולדותיה של ממלכת עיראק

(1921-1958)

מתחילתה היתה ממלכת עיראק יציר-כפיה של המדיניות האנגלית. בזכות התושיה, ההתעקשות והמסירות של פקידים אנגלים נתאפשרה הקמתו של בנין זה, שלבסוף נמצא שביר ורופף כל-כך. למען נבין את סיבות חורבנו, צריכים אנו לבדוק תחילה את האמצעים והשיטות שנקטו הללו.

הממלכה שהקימה המדיניות האנגלית ב-1921 נתיסדה על איש אחד, פייצל, בנו השלישי של שריף מפה. שבסוף מלחמת-העולם הראשונה הוכרו מלך בדמשק, וממנה גירשוהו הצרפתים בימות הקיץ של 1920, לאחר שנמאסו עליהם קנוניותיו והיסוסיו, האנרכיה שחוללה ממשלתו והחתיירה העוינת מצד חסידיו. משעה שסולק פייצל מסוריה הפעילו ידידיו מבריטניה-הגדולה, שהמפורסם בהם היה הקולונל לורנס, את כל האמצעים שבידם על-מנת להושיבו על כס-מלכותה של עיראק. חסידיו ידוע ידעו את אפיו. בספרו "שבעת עמודי החכמה" תיאר הקולונל לורנס כאיש חסר כוח-רצון, ובכתב-היד של הספר הוסיף ואמר על האיש שהיה גם חסר-כשרון. שעה שביקשה ממשלת בריטניה את צרפת, באוגוסט 1920, לסמוך ידיה על המלכתו של פייצל בעיראק, העלתה זו טענות חותכות שפנגד, וברתלו, שר-החוץ הצרפתי, מסר לויד-ג'ורג' שלדעתו פייצל הוא אדם נטול כוח-רצון, חלוש-אופי ביותר, שהפרסטיז'ה שלו גדולה, אך מסופן הוא. לויד-ג'ורג' הפיר בצדקתה של דעה זו, אך הצהיר כי ה"שייכים" של ארץ-הנהריים דורשים אותו, וכי הסכמתה של צרפת עשויה לאפשר לבריטניה-הגדולה להוציא מאותה ארץ 70.000 איש העוסקים בה בשמירה על הסדר¹. קרנזון שקד לסגור בתוקף על אפיו של פייצל ועל המדיניות האנגלית, אך באורח בלתי-רשמי הודה בספקותיו ובהיסוסיו. ב-15 באוגוסט 1920 כתב לסיר הרברט סמואל: "חשבנו על פייצל בשביל ארץ-הנהריים, אבל הצרפתים הוקיעוהו כבוגד מן הסוג הגרוע ביותר וגילו ריתחה. אנוסים אנו אפוא לדחות רעיון זה לפרק מאוחר יותר. כשלעצמי גם איני בטוח אם היה זה רעיון מוצלח, שפן בדמשק נתגלה בעליל כבובה נטולת כוח-רצון"². ספק זה מצא לו סימוכים משגילה פייצל עדי-מהרה גם בבגדאד אותה מידה של חוסר-יציבות ונקט אותן דרכי תככים שעוררו את הצרפתים להיפטר ממנו בדמשק. עכשיו היה עליו למשול בארץ המפולגת לכיתות חשוכות ועוינות זו לזו, מעורערת מחמת המלחמה ותוצאותיה, ושרויה במבוכה גמורה עקב היעלמה הפתאומי של מסורת בת כארבע-מאות שנה. היה עליו לכונן את מרותו ולאכוף את רצונו על אנשים שסילקו הפתאומי של המשטר הישן העיר בהם יצרי חמדנות מופלגים וחדש בהם רגשי-שנאה ארסיים.

תולדותיה של ארץ-הנהרניים מלמדות שאף בתקופות הטובות ביותר זקוקה ארץ זו לאנשים חזקים שימשלו בה, ופייצל, לפי דעתם ועדותם של כל אשר הפירוהו, רפה-אונים היה. ולא עוד אלא שנוזקק היה לכל התחבולות והאמצעים שבהם מסתייעים אנשים נטולי כוח-רצון המוצבים בעמדות של פיקוד: הונאה, דר-פרצופיות, קנוניות נפתלות, הצהרות סתומות שאחריהן באות הכחשות סתומות עוד יותר. לאנגליה היה פייצל חב תודה על כס-מלכותו, אך הוא נמצא עומד בראשה של ארץ שהרגשות האנטי-אנגליים העזים בקרב שבטיה השונים הביאו לידי מלחמות-אזרחים, ונוסף על כך צריך היה למשול בעזרתם של פקידים עותומאניים-לשעבר, שלא היה להם שום יסוד להחזיק טובה לאנגליה.

זאת היתה הדילמה שבפניה הועמד. על התמיכה הצבאית האנגלית לא היה יכול לזוותר, שכן בארץ זו היה בבחינת זר נטול סמכות ונטול תמיכה; אולם כדי לרכוש סמכות זו ותמיכה זו היה עליו לקום כנגד פטרונים, האנגלים, ולהאיר פנים ליריביהם.

הדרכים שנקט לפתרון הדילמה הזאת אפיניות הן לו. הוא מינה שני שרי-חצר, שהאחד מהם, פ'המי אל-מודארס, היה פקיד עותומאני לשעבר, בן למשפחה של אנשי-דת מן הידועים ביותר בבגדאד, איש שהיה לו מלוא היסוד לדאוב על מצבה של ארצו ולהתמרמר על ההשפלה שגרמה בריטניה-הגדולה לאסלאם. הוא לא היה ממצדדי פטרונים של פייצל. כך היה גם שרי-החצר השני, מהדי אל-בציר, שיעי שהשתייך לאותה קבוצה שיעית בבגדאד שנתכנתה „סיעת חראס" ובקיץ 1920 אירגנה את התמרדותם של שבטי הפרת נגד השלטון האנגלי ותמכה בה. ב-23 באוגוסט 1922, יום-השנה הראשון לעליתו של פייצל לכס-המלוכה העיראקי, כשבא הנציב-העליון האנגלי, סיר פרסי קוקס, לברכו, נתקל סמוך לארמון-המלכות בהמון המשמיע קריאות-איבה. „ברי הוא", כתב בדו"ח שלו על המקרה, „שדבר זה קרה בהמרצת שרי-החצר של המלך; ראשי שתי המפלגות הלאומניות הקיצוניות נקראו לבוא ממש לפני, ולאחר שמסרו את איחוליהם למלך המשיכו בביקורם במעון המלכותי על-מנת להימצא במקום בשעת בואי". בשעה שהגיע הנציב ניצבו הללו על מרפסתו של ארמון-המלכות והשמיעו באזני ההמון נאומים של איבה לאנגליה.

לפני ההתנגשות הזאת המגוחכת והמרגיזה קשר פייצל קנוניה נגד ממשלתו שלו, שבראשה עמד זקן אחד מכובד וישר-דרך, וכל-כך הצליח בדבר עד שהגלילות שהורגעו זמן קצר לפני כן שוב החלו לסעור, ולפי הדו"ח הרשמי הבריטי „נודעו במידה רצינית הסדר הציבורי במונתפיק". כאשר הפגינה הממשלה את מורת-רוחה נוכח מנהגים אלה ודרשה מן המלך הוכחה ברורה לכך שיכולה היא לסמוך על תמיכתו ועזרתו, השיב פייצל בדו-פרצופיותו האפיינית שאין הוא רואה כל טעם לשנות ממדיניותו.⁸

מעמדו של פייצל בבגדאד אמנם שונה היה מאד מזה שהיה לו בדמשק, ואולם הסיבה לכך לא בו היתה נעוצה אלא במסיבות שבפניהן הוצרך לעמוד. בארץ-

הנהריים לא היה עליו להיאבק עם צרפת. הלהוטה לבסס את מרותה. אדרבה, מוקף היה דאגה ועזר מצד פטרוניו, מצד הפקידים הבריטיים המשוטטים בארץ לכל עבר ועמלים לכונן את מרותו, מסתייע בחיל-האוויר המלכותי, הנכון בכל עת להעניש את השבטים המתמרדים ולזרוע אימה ופחד בקרב אויביו⁴. זאת ועוד, הממשלה האנגלית, פטרוניתו של פייצל, נוחה היתה תמיד למלא את כל משאלותיו. בסיפורו של דבר נראתה נחפזת להיפטר מן האחריות המוטלת עליה ולתת את מלוא השלטון בידי בן-חסותה. הודות לסלחנותה של אנגליה הצליחה מדיניותו של פייצל כל-כך בבגדאד, המדיניות שהוא עצמו העמידה בקצרה ובדיוק רב על הלקיחה והדרישה⁵, ואשר התגלגלה מדחי אל דחי בדמשק, מול צרפת.

תקופת המבחן של פייצל עתידה היתה לבוא עם תום המנדט הבריטי ויציאתם של האנגלים, שלעתים כה קרובות היו מחלצים אותו מן המצרים. אך הוא מת זמן קצר לאחר שזכתה עיראק לעצמאות שלמה — אולי למולו הטוב — ולא היה עליו לצלוח לבדו את אשדותיה הקטלניים של הפוליטיקה העיראקית. מכל-מקום, פרשה אחת, שחלה זמן קצר לפני מותו, יש בה כדי לרמוז על מה שהיה עלול להתרחש אילו נשאר בחיים.

האשורים, הריים נוצרים שמוצאם מדרום-מזרחה של תורכיה, משך מלחמת-העולם הראשונה נפתו להאמין בהבטחות הרוסים, שיעצו להם להשתחרר מן המגלב התורכי. הם התמרדו, וסופם שהוצרכו לעזוב את הטריטוריה העותומאנית. עם גמר המלחמה לא נותרה מהם אלא קבוצה עלובה של פליטים, שעליהם נפרשה חסותה של הממשלה האנגלית. שהם העמידו לה גדודים של חיילים אמיצים ועזי-נפש. עלה בדעתה של אנגליה להושיבם במוצול, שחבר-הלאומים סיפחה לעיראק, ואחד הטעמים להחלטה זו היה שבשום אופן אין להניח לאשורים לבוא שוב בעולם של התורכים. משהשיגה עיראק את עצמאותה החריפו היחסים עם האשורים, והריב הגיע לשיאו משך שנת 1933. המלך נמצא בחוץ-לארץ ורשיד-עלי אל-גיילאני, ראש-הממשלה בבגדאד, החליט ללמד לקח לאשורים; הוא שם במעצר את האפטרירארך שלהם בבגדאד, ושיגר למוצול חיל חמוש תחת פקודתו של בפר-צדקי, שנתקל בפלוגה של אשורים מזוינים ואחרי-כן עשה טבח ללא-ירחם בכפר האשורי סימל. כאשר נודע למלך שהאפטרירארך נעצר ושפוח מזויין שוגר לחבל האשורים, הריץ אל ראש-ממשלתו מברקים בהולים שבהם עמד על הצורך לנהוג במתינות כדי שלא לגרות את האשורים למעשי יאוש, ובפרט דרש שלא תתבע הממשלה פירוק-נשק חד-צדדי בעוד כל השבטים בעיראק, כולל הפורדים, שכניהם של האשורים, מחזיקים בכלי-נשק שאיש לא העלה בדעתו ליטלם מהם. רשיד-עלי סירב להיענות לשידוליו של המלך ולחדול מתכנית-הדמים שלו, ונאחז באמתלה שכבודה של הממשלה הוא הנתון בכף: „עלינו ללמד את האשורים שאי-אפשר להתמרד בלי עונש. עלינו לאחוז בצעדים נמרצים; צר לנו שאנו פועלים למורת-רוחו של הוד-מלכותך“, אמר במתק-לשון במברקו האחרון, „אך אין אנו צופים כל סכנה שתוכל לאיים על הארץ בעקבות הצעדים שנקטו על-מנת לטעת יחס

של כבוד לחוק"⁶. רשיד-עלי התעלם מחששותיו של המלך והשיג את שלו; כי אכן לא נתגלעה שום סכנה לעצמאות שהושגה זה-מקרוב, להוציא אי-אלו החלטות סתמיות של חבר-הלאומים. התנגשות זו, בדומה למה שאירע בארמון ב-1922, מעידה אל-נכון שלא חל שינוי באפיו ובעמדתו של המלך מאז ימי דמשק, וכי נוכח משבר חמור או בשעת חירום שוב היה כלי-משחק ושבוי בידי פמליה נחושת-החלטה ואלימה כמו בדמשק. אחרי השחיטה החליט המלך לחזור לבגדאד, מקום שם הופיע בפעם האחרונה קבל-עם על מרפסת הארמון, לקול תרועות-החדוה של המון משתולל, החוגג את נצחונו של בכר צדקי⁷. אילו נתן ביטוי פומבי למורת-רוחו, כי אז ודאי היה ההמון, בהמרצתה של הממשלה, קם עליו ומדיחו מכסאו. הוא מת זמן קצר אחרי-כן.

בנו גאזי ירש את כסאו ומלך עד שנספה בתאונת-דרכים ב-1939. מוכשר היה עוד פחות מאביו לתפקיד המלוכה. לפי תיאורו של שגריר בריטי אחד היה האיש „פחו כמים“, הפכפך בהרגליו ובוחר את עמיתיו מתוך שמשיחצר וקציני-צבא צעירים, נמהרים ופרועים⁸.

האב היה מצוין לפחות בהכרת-ערך ובוזהירות, ובנועם-הליכותיו דומה שצודד את לבם של הפקידים הבריטיים הרבים שפה הגדילו עשות למילוי שאפותיו; כן גם השפיל לבטוח במסירותם ולהניח להם להילחם בגבורה תחתיו. ואילו גאזי, הצעיר ההולל שפיגורו השכלי היה מדיאג את אביו⁹, התמכר ליצירים פרועים ממש כמופקרים ביותר שבבני פמליתו. לערך שנה אחת לפני מותו הקים תחנת-שידור פרטית בארמונו והיה מסית את תושביה של נסיכות כויית להתקומם, הסתה שהסתיימה במרידת-נפל. ערב אחד, זמן קצר לפני מותו, ובעוד ראש-ממשלתו נמצא בחוץ-לארץ, קרא אליו את ראש-המטה-הכללי ופקד עליו לפלוש מיד לכויית ולכבשה. פקודה זו זרעה בהלה בפמלייתו. ראש-הממשלה שהובהל לחזור הצליח לשדל את המלך שיחדל מתכניתו¹⁰. את כסאו ירש בנו פייצל, שעדיין פעוט היה.

הוא נתגדל על-ידי אמו שמתה עליו בעודו נער מתבגר ועל ידי אומנות מסורות. בחור חביב היה בעלותו על כסאו ב-1953, וכעבור חמש שנים מוגר כסאו על-ידי צבאו. בימי מלכותו הקצרה עד מאד חי בצל דודו, העוצר ויורש-העצר, עבד אל-אילאה, ובצלו של נורי סעיד, אשר בשנות חייו האחרונות היו כל האישים המדיניים של עיראק סרים למשמעתו. התקופה השריפית הקצרה של עיראק, שתחילתה בקנוניות ובמלחמת-אזרחים, נסתיימה עם רציחתו של פייצל ב' באימה ודם.

*

לוידיג'ורג', אף כי הודה בצדקת דעתו של ברֶתְלוֹ על אפיו של פייצל, טען כי ה„שייכים“ של ארץ-הנהריים הם החפצים במלוכתו. טענה זו כלום היה בה ממש? נכון הדבר שמלחמת-אזרחים עשתה שמות בעיראק שעה שהיה הוא נושא-ונותן עם צרפת. השבטים השיעיים שעל הפרת, בהשפעת כלי-הקודש שלהם בנג'ף, פרבלה וקדימיין ובסיועם של סוכנים שריפיים מסוריה¹¹, היו מתפרעים, מתקפיצים

את הגייסות האנגליים, מנתקים קווי-תחבורה, שמים מצור על ערים ומרכזי שלטון. עם זאת הרי לא למען פייצל וקציניו הסוויים העותומאניים-לשעבר הסיתו חכמי הדת השיעים את העם למרד ולא על-מנת לבוא בעולו עשו זאת. בהסתלקותם של העותומאנים ובהתפוררותה הארגונית של ארץ-הנהריים ראו שעת-כבוש לתפיסת השלטון והבכורה לאחר שנים כה רבות שעברו עליהם תחת השלטון הסוני. אכן, רבה היתה אכזבתם כאשר הושיבה אנגליה את פייצל ופמליתו לשלטון בבגדאד, לאחר שדיכאה את המרד על הפרת. בנמרץ כליכך ביטאו את מורת-רוחם עד שקמה ממשלתו של פייצל, בכסות-עיניים נוחה של מושגי לאומיות מודרניים, שלפני כן לא נודעו בארץ כלל, והגלתה אותם בתורת נתינים פרסיים¹². הד"ר הרשמי האנגלי, שנערך להצדקתו של מעשה זה, הוא עצמו נוסך אור על רקעה האמיתי של הפרשה ועל מניעיהם העמוקים של מנהיגי המרד משנת 1920: „שאפות המנהיגים הדתיים השיעים“, כך אנו קוראים בדו"ח של 1922-3, „תמיד היו נוטות למינהל תיאוקרטי. התורכים בלמו אותם תמיד, אבל הדעת נותנת שהממשלה הערבית בראשית צעדיה לא היתה יכולה לנקוט עמדה תקיפה באותה מידה אילו גיטל ממנה הסיוע הבריטי. המוג'תהדין' פרסים הם כמעט עד אחד, ואין כל טעם לכך שלא יבחרו להקריב את האינטרסים של עיראק למען אלה הנראים להם שלהם. נוסף על כך הרי אדיקותם הדתית, הממריצתם להפוך עורף לעולם ולהשגים המדעיים, שאינם מיוסדים על הפתוב בקוראן, נוטעת בהם איבה לצרכיה של מדינה החותרת לעצמאותה וצועדת בדרך הקידמה“¹³.

השיעים לא הכירו בחסדים האלה והחזיקו בדעתם שממשלת בגדאד מכורה לאנגליה, שהיא מכשיר רדיפה בידי הסונים, שאינם נבדלים מן העותומאנים אלא בכך שאין להם חזקה חוקית וממושכת ושלטונם לא בא להם מכוח כיבוש אלא אך ורק בזכותה של אנגליה.

עתונאי בגדאדי אחד סיפר על מסעו ב־1927, בחבל הפרת, בחברתם של גלאב-פחה וראש-שבט שיעי אחד; בבקרו באחד משדות-הקרב של המרד, העיר גלאב כי המטרה הושגה. „עכשיו יש לכם ממשלה, תחוקה, פרלמנט, מיניסטרים, פקידים. מה עוד אתם רוצים?“ „כן“, נכנס המנהיג השיעי לתוך דבריו והשיב לו במרידות, „אבל הם מדברים במבטא זר“¹⁴.

השיעים עמדו במרים, שהתבטא במהומות ומרידות בלתי-פוסקות בחבל הפרת; מצב זה ניצלו הפוליטיקאים של בגדאד כדי לרוות את צמאון-השלטון שלהם שאינו יודע רסן.

בסעיפו הראשון של קול-קורא שיעי שהקדים את אחת המרידות האלו, במרס 1935, נאמר: „מאז העצמאות ועד היום נקטה ממשלת עיראק מדיניות של טירוף-הדעת, שאינה הולמת את האינטרסים של העם. היא ביססה את שלטונה בארץ על מדיניות כיתתית, ודרך-כלל לא כללה אלא מיניסטר אחד או שנים המיצגים את הרוב (השיעי). לפי אותה מדיניות נתמנו הפקידים, ומשוא-הפנים שלה בבחירת הפקידים האזרחיים וצירי-הפרלמנט נגלה לעין כל. על-מנת להשיב לעם את אמונו,

לטעת בו רגש בטחון ולשים קץ לכל רוח כיתתית, צריך שישתתפו הפל בהרכבת הממשלה, הפרלמנט ומנגנון הפקידות, כמו שהפל יש להם חלק בתשלום מסים ובשירות צבאי"¹⁵.

חלונותיהם של השיעים היו צודקות. ב־1935, למשל, היו בפרלמנט של הארץ, שהפורדים והשיעים הם רוב־מניינה ורוב־בניינה, 28 צירים שיעיים, 16 כורדיים ו־36 מן הנמנים על המיעוט הערבי־הסוני הקטן, שהועלה לשלטון ב־1921 על־ידי הממשלה הבריטית¹⁶. ועוד טענות היו להם לשיעים. אחת מאלו, ששותפים לה היו גם הפורדים, היוזידים ושאר מיעוטים, היתה זו שהממשלה, המטפחת שאפות פן־ערביות מופלגות, רוצה להפוך את עיראק למעצמה צבאית גדולה במזרח התיכון, דבר המחייב שירות־חובה בצבא. כל ימות המנדט הבריטי התנגדו השיעים, בברית עם הפורדים, להנהגתו של שירות־חובה, מה־גם שהממשלה האנגלית עצמה לא ראתה אותו בעין יפה ביותר. אך משנסתיים הפיקוח הבריטי הותרו ידיה של הממשלה. הנסיונות להנהיג שירות־חובה עוררו התנגדות לא רק בקרב היוזידים אלא גם בשבטי־הדרום, שהתקוממו בספטמבר 1935, וכן בפברואר ובאפריל 1936. כמו שאמרו באיגרת שנכתבה לפני המרידה של אפריל 1936, לא יכלו להשלים עם מעמסה מעין זו. „הממשלה“, אמרו, „יש לה זכות לכספנו ולנאמנותנו, אך מעולם לא דרשה יותר מכך“¹⁷. המגמות הפן־ערביות של הממשלה פגעו גם באמונות הדתיות השיעיות. חסידי הפן־ערביות מתאווים היו להחיות את תפארת הקיסרות הערבית, והנלהבים שבהם הגיעו לידי כך שהיו מעלים על נס את השושלת האומאית בלבד, יוצאת הגזע הערבי, על חשבון השושלת העבאסית, בעלת הנטיות הפרסיות, ומוקיעים היו את השיעיות בחינת כפירה מסוכנת ממקור זר.

מוסלמי אחד ממוצא לבנוני, ששימש מורה בבית־אולפן ציבורי, כתב ב־1927 ספר בו העלה על נס את מלכי בית אומאיה, שרדפו את הכליף עלי ומשפחתו. השיעים נעלבו עד למעמקי־נפשם נוכח פגיעה זו בדתם ואירגנו מצעדים על בגדאד, והסונים מצדם אף הם הגיבו. פרצו מהומות, שבהן נהרגו הרבה והרבה סטודנטים ושוטרים¹⁸. ב־1933 שוב הועלבו השיעים על־ידי פולמוסן סוני, שהאשימם באנטי־ערביות, הן מצד מוצאם הן במגמותיהם¹⁹.

*

אם השייכים, אפוא, מעולם לא קראו לפייצל ומעולם לא השלימו עמו, מי היה בעדו?

בארץ מוסלמית המסורת נותנת שתהיה ההכרעה המדינית בידי הערים. מה חשבו אלו על פייצל? דו"ח אנגלי רשמי קובע שכאשר הגיעה לבצרה הידיעה שהוא קרוב לבוא לארץ־הנהריים חתמו 4,500 נכבדים על עצומה, שמשלחת חשובה הגישה לנציב־העליון, ובה ביקשו שלא להיות תחת פיקוחו של פייצל. סוליימאניה היתה עיר כורדית טהורה, אולם הכורדים, כפי שניזכר לראות עוד מעט, לא חפצו בשום שיגרושיח עם ממשלה ערבית. כפי שהעידה ועדת חבר־הלאומים היתה העיר

כרכון עיר תורכית ב־1926. ועדה זו קבעה גם שהעיר ארביל חלוקה לשבע שכונות. „שוחחנו עם המוכתרים של שכונות אלו ושאלנו אותם ללאומיותם. המישה השיבו שהם תורכים, אחד שהוא ספק־תורכי ספק כורדי, והשביעי שהוא יהודי”²⁰. רק מוצול, עיר ערבית־סונית, השוכנת בשולי טריטוריה כורדית ותורכית, יכולה היתה אולי לצדד בממשל ערבי־סוני בארץ־הנהריים. בגדאד עצמה, הבירה והעיר החשובה ביותר בארץ־הנהריים, לא יכלה להיחשב מרכז ערבי־סוני; היא היתה המרכז המינהלי והמסחרי של הארץ, עיר בעלת עבר מוסלמי מפואר ואוכלוסייה מעורבת ביותר: ישבו בה שיעים, כורדים, פרסים, והמעמדות הרשמיים והדתיים שמתוכם קם סגל הרשויות העותומאניות. היהודים היו בה הקבוצה החשובה ביותר²¹. אלה האחרונים הצהירו שאין הם חפצים בפייצל, והשיעים, כפי שראינו, שיחקו משחק מסוכן שבו הפסידו כאשר נאכף עליהם שלטונו של פייצל. המעמדות הרשמיים שמרו אמונים לקיסרות העותומאנית עד שהקיץ קצה, ואילו עתה מתפלשים היו בעלבון התבוסה שהטילתם לידי מעצמה נוצרית, תבוסה שגם אם במרוצת הזמן אולי יוכלו להשלים עמה הרי ב־1920 היה זכרה טרי מפדי שלא יחוו רגשות של מרירות ואיבה. בדרך־הטבע היו שונאי האנגלים, אף כי אין פירוש הדבר כלל שמוכנים היו לקבל את מרות פייצל ופמליתו, שנטשו את המדינה העותומנית בשעות הגורליות ושיתפו פעולה עם אויביה. הזקן והחכם שבהם, עבד אל־רחמן אל־ניז'ב, זקן הנכבדים הסוניים של בגדאד, שקיבל את המפלה ביושר ובגאווה ושיתף פעולה עם הרשויות הבריטיות, הביע בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים את חשדנותו וזלזולו בפייצל. החוגים הרשמיים האלה מעולם לא התיחסו ברצינות לקשרי־הקושרים ול„בחישות” של הקצינים הלאומניים, שפנו אל האנגלים אחרי 1914, ומעולם לא גילו רצון כלשהו להינתק מן הקיסרות העותומאנית. אמת כי בספרי־שומות מסוימים נרמז על קיומן של אגודות לאומניות חשאיות בבצרה, בגדאד ומוצול לפני 1914, אך דומה כי הללו הודרכו ונוצלו על־ידי התקיף המקומי מבצרה, סאייד טאלב, שריב אישי היה לו עם פושתא; שוב לא דובר בכך לאחר שנתפייס סאייד טאלב עם המדינה. לאמיתו של דבר הרי בפרוץ המלחמה ניסתה ממשלת בריטניה לחזר אחרי סאייד טאלב והוא השיב את פניה; הוא קשר גורלו בגורל העותומאנים ונשבה על־ידי האנגלים, שעה שבא אצל אבן־סעוד לשדלו שיאחז בנשק לצד העותומאנים. הוא הוגלה להודו ושם נשאר עד 1917.

דרך־אגב, פרשה זו יש בה כדי לנסוך אור על פרק אחד בחייו של נורי סעיד שאותו השתדל תמיד להסתיר. לפני השתתפו במרידה השריפית ב־1916 הוחזק נורי במחנה־שבויים בהודו, אף כי לא נפל בשבי בשעת קרב — הוא ערק מן הצבא העותומאני חדשים אחדים לפני הכרזת המלחמה — אלא שתר לו מחסה בבצרה אצל סאייד טאלב, שאז היה פטרונו של הלאומנים הערבים. שם מצאוהו האנגלים כאשר כבשו את הארץ ומשם הגלוהו להודו. נשאלת השאלה מדוע נהגו כך באיש בעל־שם שפזה, עריק מן הצבא העותומאני. כלום אפשר לתרץ זאת בעובדה שחשוד היה מחמת ידידותו עם סאייד טאלב, חסידם של התורכים?

סולימאן פאידי, עוזרו המדיני הראשי של סאייד טאלב בתקופה זו, שזכרונותיו הפיצו אור בהיר כל-כך על הרבה מאורעות שנשארו סתומים, מסר כי כאשר ניסה ת. א. לורנס, בשעת ביקורו בבצרה ב־1915, להסיתו לעורר את ארץ־הנהריים נגד התורכים, סירב וענה לו שאם התורכים הם אויבי האנגלים אין פירוש הדבר שהם גם אויבי הערבים²².

יכולים אנו לקבוע איפוא כי לא הערים ולא השבטים השיעיים לא חפצו בפייצל וכי, כפי שראינו, היו אף שהתנגדו לו נמרצה וביטאו את התנגדותם בגלוי. ממש כך היתה גם עמדת השבטים הכורדיים בצפון. הם הכריזו בתוקף שאינם חפצים בשלטונה של בגדאד. מיד לאחר המלחמה הבטיחו השלטונות הבריטיים רשמית למנהיגים הכורדיים „שלא ייתכן לאכוף עליהם מימשל הזר למנהגייהם ומנוגד למשאלותיהם”²³. כשהובא פייצל לעיראק היה חיל־האוויר־המלכותי אנוס להודיע את נחת־זרועו לכל הצפון כולו; אחרי־כן הורגע האיזור מעטר־מעט על־ידי הפקידים האנגלים, שהפעילו עליו את השפעתם למען ישרים עם ממשלת פייצל ויקבלנה. נראה בעליל כי בשעה שבאה ועדת־חבר־הלאומים לחקור במוצול ב־1925 היו הכורדים, וכן שאר חלקים באוכלוסיה, מתאווים בכל לב להצטרף לתורכים, לולא הוסבר להם שהפקידים האנגלים יישארו במקום זמן רב למדי כדי להדריך את פעולותיו ומדיניותו של המשטר הפייצלי ולהשגיח עליו. זאת ועוד, הוועדה המליצה שלא יסופח חבל זה לבגדאד אלא בתנאי מפורש שהמנדט האנגלי יימשך לפחות עשרים־חמש שנה. לאמיתו של דבר נמשך בדוחק שש שנים נוספות, ובתוך תקופה זו הסתלקה הממשלה האנגלית בהדרגה ובמהירות מן האחריות שקיבלה עליה חגיגית. הכורדים והתורכים — שהפקידים האנגלים, ואחריהם העיראקים, מתוך סילוף מושגים אתנולוגיים, התעקשו לכנותם תורפמנים — יושבי פרפוך, סולימאניה, ארביל ומוצול, וכן מעיינות־הנפט השופעים שלהם, שועבדו למשטר ערבי שניצל את ההכנסות העצומות מן הנפט בשעה ובדרך שנראו לו. ודאי, שכיח הוא למדי במזרח התיכון שיהיה השלטון נתון בידי קבוצה אחת־ויחידה, להוציא את כל היתר. כך גם היה הנוהג בקיסרות העותומנית עד למיגורה. ואולם העותומאנים משלו בלי העמדות־פנים ומבלי תת הבטחות־שווא הנשפחות מיד אחרי נתינתן, שכן נשענו על כוח צבאם ועל יעילות מימשלם. זאת ועוד, הממשלה העותומאנית לא הפליגה בהרפתקות דוקטרינריות, בעוד שממשלת בגדאד היתה פן־ערבית, נושאת עיניה תמיד מעבר לגבולות עיראק לשאר השטחים הערביים, וחולמת להיעשות פרוסיה או פיאמונטה של קיסרות ערבית חדשה. הכורדים לא מצאו ענין בשאפות מעין אלו; יכולים היו לומר, אף גם אמרו, שהמדינה שאליה הם משתייכים היא עיראקית ולא ערבית. אך אם גם אפשר היה לומר זאת לפני תום המנדט הבריטי²⁴, שוב לא היו חוות־דעת מעין אלו בגדר האפשר לאחר 1932, משעה שהיה מלוא השלטון בידי ממשלת בגדאד.

הנה כך, מ־1920 עד סוף 1932 היתה מטרת מדיניותה של בריטניה־הגדולה להקים בבגדאד ממשלה מרכזית החולשת על אוכלוסיה מסוכסכת והטרזגנית ביותר, שאינה קשורה אליה בשום קשרי ידידות, נאמנות או מסורת. כדי לתת תוקף למרות זו צריכים היו האנגלים, בהתאם למטרה שהציבו לעצמם, להפעיל את השפעתם ואת כוחם לחיסול כל התנגדות, וממשלת בגדאד נתמזל מזלה ועמד לרשותה חיל־האוויר־המלכותי להכרית כל אופוזיציה, וכן גם עמדו לרשותה פקידים אנגליים מסורי־נפש, שהפעילו לטובתה את כשרונם ואת הפרסטיז'ה שלהם. האנגלים ריסנו את השיעים ואת הכורדים והסבירו היטב ליהודים, לאשורים וליתר המיעוטים שעליהם לקבל את עול פייצל ומליתו אם אמנם חפצים הם בהגנה ורווחה.

בחסותה של אנגליה עובדה תחוקה שהעבירה את מלוא הסמכויות לידי ממשלה אחראית. במצבה של עיראק לא יכלו סידורים אלה להביא אלא לידי מימשל־עריצות. התחוקה גם לא קבעה כל אמצעי פיקוח או איוון, דוגמת הנהוג בארצות־הברית; ועקב פעלה השיטתי של הממשלה הבריטית מ־1921 ועד 1932, שוב לא היה בארץ כל מרכז עצמאי המסוגל להתנגד למדיניותה של בגדאד שלא בדרך המרד. אמת שמבחינה עקרונית היתה הממשלה אחראית כלפי התחוקה, אך עוד בטרם יסתיים המנדט האנגלי ברור היה — ובכך גם הכיר הדו"ח על האדמי־ניסטרציה בעיראק משנת 1928 — שעקרונות החקיקה והמימשל הייצוגי בעיראק הם אחיזת־עניינים²⁵. עורך הדו"ח התנחם במחשבה שאם המורשון העיראקי איננו מה שמקובל באמת לקרוא אסיפה מיצגת, הרי מכל־מקום התחוקה „מכוונת להקמת אסיפה של אנשים המסוגלים למתוח בקורת על כוונותיה של הרשות המבצעת ולגלות התנגדות יעילה לחקיקה בלתי־מתאימה“. מחבר הדו"ח הזה דומה שלא תיאר לעצמו שמורשון המורכב ברובת של הממשלה, שנתמנו על־ידי שר־הפנים ונבחרו על פי הוראותיהם של פקידים מקומיים, אינו מסוגל לגלות התנגדות למדיניות הממשלה. הדבר שיכול היה כבר להיראות לעין בתקופת המנדט הבריטי נגלה בבירור משעה שנעשתה הארץ עצמאית: לא די שהמורשון לא היה יכול לפקח על הממשלה אלא, אדרבה, הבחירות לבית התחתון והמינויים לסנאט שימשו לממשלה מכשיר נוסף לפיקוח על הארץ. במשטר המלוכה עמדו בפני עיראק שתי אפשרויות בלבד: שתשקע הארץ בתוהו־ובוהו, או שתהיה האוכלוסיה בכללה כלי־משחק בידי ממשלה שהיא כלי־כולה אך עם זאת גם הפכפכת ונטולת־יציבות. מיגורה של המלוכה לא שינה מאומה בביררה הזאת. מעמדה ועמדתה של ממשלת עיראק תוארו בצורה קולעת מאד על־ידי קצין אחד של חיל־האוויר־המלכותי שישב שנים אחדות בחבל הפרת, סמוך לגמר המנדט. „כאן, כתב, בניינו של השלטון רופף ובלתי־יציב והפיקוח שהוא מפעיל הוא קודם־כל ענין של אישים. שלא כמו אצלנו, אין הממשלה מכשיר שבשלוות־השקט הוא מחוקק חוקים, גובה או מוציא כסף, אוסר או מתיר לעשות דבר זה או אחר. כאן הוא יורד לחייהם של הבריות, הוא יודע שארבעה בנים יש לך שאחד מהם דורך במוצול; שאתה

הוגה רגשות־אדהה לתורכים ומשום כך אין לבטוח בכך. הוא יודע שקשור היית בחמיד ח'לוף בטרם יוגלה, כי משום כך מן־הסתם אתה מוסר ידיעות לפרס, וכי על רקע זה יש להעמיד את ריבך עם מוחמד דרויש על זכויות המים. הפסק שקבע חלוקת־אדמות זו או אחרת יהיה שונה תכלית־שינוי אם יהיה עבד אל־קאדר מוצרף כאשר יובא הדבר לערכאות, או אם יועבר למחוז אחר ואיש אחר יבוא על מקומו. הגורם האישי הוא המכריע בכל החלטות הממשלה והוא הנוטע באיש־העם את העמדה הזאת שאנו נוטים יותר מדי להגדירה כצביעות, ב־רִבִּזִּים שלמעשה אין היא אלא תגובה בלתי־נמנעת של כל אדם פרימיטיבי היודע שמשגיחים עליו בשבע עיניים ושהוא מוקף ודון ורשע.

„העיראקי הנמצא במחיצתו של פקיד כלשהו יודע שפל עתידו, כל חייו הפרטיים, יהיו תלויים ברושם הטוב או הרע שיעשה על הפקיד הזה. הוא חש שהקרקע נשמטת תחת רגליו. כך גם דינו של פקיד כשהוא פונה אל מי שגבוה ממנו; גם הוא חש שאין רגליו עומדות על קרקע איתנה וכל בטחונה־העצמי ניטל ממנו. אפשר שיפטרנהו בגלל איזו אכילת־קורצה מצד יריביו; הוא לא יוכל לערער לפני שום איש. הוא לא יוכל להשיב לעצמו את מעמדו, אלא אם כן תומכים רבי־השפעה יש לו בחלונות הגבוהים”²⁶.

המעמדות השליטים הגו אך בוז ושאת לאוכלוסים שתחת שלטונם. הם היו עירוניים המושלים על ישובים כפריים פרימיטיביים; הם היו סוגים הרודים בשיעים, יהודים, נוצרים ושאר כיתות משונות. הם סימלו את השלטון בכל הודו ובכל תקפו, ואילו האחרים לא היו אלא צמיתים החייבים צייתנות קפדנית. ההצהרות שפוזנו לשבטים הממרים הן אפיניות וחושפניות בנקודה זו: „הממשלה רוצה לחוס עליכם, בואו אפוא מיד אל לשכותיה למסור את כניעתכם, שאם לא כן תיענשו ועל ראשיכם תחול האחריות”.

*

אין סימן מובהק לתהום שהפרידה בין צרכיה של ארץ־הנהריים לאזלת־יד ממשלתה תחת המשטר המלוכני יותר מן הבעיה הקרקעית של הדרום והפתרון שהומצא לה. בדו"ח הבריטי הרשמי²⁷ נאמר: „לפחות 3/5 מן השטח הנועבה, ואולי 9/10 מן האדמות הניתנות לעיבוד, שייכות להלכה ולפי החוק למדינה”. אדמות אלו, כשהיו מעובדות, הוחזקו לפעמים באורח שיתופי על־ידי שבטים שהגיעו לדרגה ידועה של התנחלות. זכות־הקנין שלהם על אדמה זו לא היתה מוגדרת כיאות; שום כתב חוקי לא אישרה ולא היו כל דפתרירי־שום שעל פיהם ייתכן לזהות אל־נכון את הבעלים ואת גבולות נחלתם. זה היה פתח לסכסוכים חמורים ולהתנגשויות בין מנהגי השבטים למנהג המדינה. לשון אחרת, הקנין הפרטי, שהוא בסיסה של מדינה תחוקתית מודרנית וערובה כנגד העריצות, נשאר מטושטש, מעורפל ונוח לעירעור. אחריות כבדת־משקל רבצה על המדינה העיראקית ליישוב המריבות האלו, ואולם רק מדינה יציבה, חסרת־פניות, שוחרת־טוב ורואה־

את־הנולד, או ממשלה שהוקמה בצורה שתוכל למלא את הדרישות הלגיטימיות של כל שכבות האוכלוסיה, יכולה היתה להמציא פתרון צודק לבעיה חיונית זו. כאן היה צורך באחד קרומר, או בדמוקרטיה הפועלת כהלכה; משטרו של פייצל לא היה לא זה ולא זו. אפשרי היה אחד משני הפתרונות האלה לבעיה האגררית: הממשלה היתה יכולה לנסות לנצל את הארגון השבטי הקיים כדי להעמיד עם השייכים אצולה קרקעית עצמאית, השואבת את כוחה ממעייני המסורת והמנהגים השבטיים, ואשר מעט־מעט תיצור טיפוס חדש של חיים מדיניים בארץ־הנהריים, משוחרר ממגמות הריכוז הביורוקרטי של המשטר העותומאני.

נסיון מסוג זה עשה הלורד קורנווליס בבנגאל בסוף המאה הי"ח, נסיון שהביא לידי הקמת מעמד של "זמינדרים" המשמש דוגמה לכל קלקלותיו של מעמד בעלי־קרקעות נפקדים וחסרי־אחריות. נשארה אפוא האפשרות השניה, כלומר שתחיש המדינה את תהליך ההתאחזות, תדפא את כוחם של השייכים ותשקוד ליצור איכרות זעירה ויציבה, שזכויותיה וחובותיה מוגדרות היטב וחייה קשורים לקרקע. נקודת־השקפה זו קרובה היתה למסורות העותומאנים ולמדיניות העותומאנית מאז הנהגת ה"תנוימאת".

מכל־מקום לא נעשה ולא־כלום, לא ננקטה כל מדיניות ולא נעשה שום נסיון לשפר את מנת־חלקו של עובד־האדמה, ואילו השייכים הפכו מכשיר בידי הפוליטיקאים הבגדאדים. כאשר כבשו האנגלים את הארץ העלו כמה ראשי־שבטים לדרגת שליטים ריבוניים על־מנת להקל על השליטה בשבטים. "החטיבות השבטיות האחרות", מסר הדו"ח הרשמי לשנת 3—1922, "מקנאתן במעמד אשר ניתן ליריבותיהן מלשעבר ומתוך שחששו, לא בלי יסוד, שראשי־השבטים הללו יעשו שימוש שרירותי בתקפם, עשו אגודה אחת לדחוק את רגליהם, בבקשן תמיכה מצד כל המסוגלים להיות להם לאויבים"²⁸.

הממשלה, הואיל והיה בידה המונופול על כלי־הנשק החדשים ויכלה להשגיח על השבטים במידה שלא היתה כדוגמתה מזה מאות־בשנים, ניצלה את התחרויות בין השבטים ויצרה לא אצולה קרקעית עצמאית אלא קהל נכנעים צייתן של ראשי־שבטים, האנוסים יותר ויותר לבקש גדולה ועושר מבגדאד, ואשר הפוליטיקאים מצדם מצאו בהם עזרה יקרת־ערך במאבקהם על השלטון.

הדו"ח של 3—1922 היה בו כבר משום התראה ראשונה. בעמדו על הבעיה הקרקעית בגליל מונתפיק, העיר לאמור: "גם אם נחזיק בעקרון... שהאזרח הטוב ניפר על־פי מידת רצונו הטוב לעשות את חובותיו כלפי המימשל, הרי הגיעה השעה שהמדינאים הערביים ידאגו לכך שהזכויות והחובות תחולקנה חלוקה צודקת"²⁹. כעבור שנים אחדות הדגיש סיר ארנסט דאוסון, שעסק במחקר בבעית הבעלות הקרקעית בעיראק, עד היכן גחמותיו של המינהל עושות פלסתר את הזכויות המושרשות ביותר. "ברגיל", כתב ב־1931, "המחזיק הוא הבעלים"; אולם כאן לא החזקה ממושכת בנכס ולא שום דרך־קנין אחרת אין בהן כדי להעניק בטחון. ההשפעה האישית שאפשר להפעילה על הפוסק המוסמך ביותר היא, בעצם,

הגורם המכריע בכל המחלוקות בעסקי מקרקעים ולא אחת מבטלים כעפר הארץ את התביעות המוצדקות ביותר והמוכחות ביותר³⁰. ועוד ב־1952 נתקבל חוק ביחס לקנין הקרקעי. בעמארה שאישר את מסורת המינהל הכל־יכול בענין זה ונתן בידי מיניסטרו־הכספים את הסמכות העליונה לקבוע ולהעביר שטרי־בעלות³¹.

*

בידי בגדאד היה השלטון העליון על הארץ כולה. היה לה פרלמנט המחוקק חוקים על פי מצוותם של הווזירים, צבא, שעם כל פיגורו יכול היה להדביר בנקל שבטים מתמרדים שנשקם פרימיטיבי עוד יותר, ועושי־דברה האזרחיים היו נחיתים בכל מקום: „מותצריפים“ המבצעים את פקודותיו של הווזיר, „קאימקאמים“ המבצעים את פקודות ה„מותצריפים“ ו„מודירים“ המבצעים את פקודות ה„קאימקאמים“. מאחר שבידי המדינה היו גם המונופול על חקיקת־חוקים וגם אמצעי הדיכוי המודרניים, התמכרה כל־כולה לחקיקה ולמימשל, כשהיא מכתובה זכויות וחובות, מעניקה טובות־הנאה, משרות ואדמות, והודות לתמלוגי־הנפט שהיו ממלאים את קופתה נעשתה קוצבת חיים ורווחה לאוכלוסייה, שעליה כפתה את עולה בשם הדמוקרטיה ובשם זכות ההגדרה־העצמית.

מי איפוא היה מיצג את המדינה, או — אם נטול לנו ביטוי ששימש לגבי הקיסרות העותומאנית אך כוחו יפה באותה מידה גם לגבי התנאים בעיראק מאז 1918 — מי היו אבריו של הגוף הממלכתי? בהתחשב בטיבה של מלכות עיראק ובמקורה, מובן־מאליו שלא יכלו אלה להיות אנשים המיצגים את האינטרסים העיקריים שבארץ, השיעים, הפורדים, היהודים, הנוצרים, אף לא את האינטרסים המסחריים או הקרקעיים. לאמיתו של דבר היה מינהל המדינה נשען במידה רבה על בני אותם המעמדות החברתיים שסיפקו לקיסרות העותומאנית את קציני צבאותיה ואת פקידי רשויותיה האזרחיות, והדור הראשון של מיניסטרים, אנשי־מדינה ופקידים גבוהים קם מתוך מי־שהיו קצינים ופקידים עותומאניים. הם שעיצבו את המסורות המדיניות והמינהליות של המדינה החדשה, ויורשיהם הסתגלו אליהן. ואולם אנשים אלה לא היה להם שום מושג מהי מדינה תחוקתית. בזמן שהיו משרתי המדינה העותומאנית, לא הוצרכו לקבל עליהם לא אחריות ולא יזמה; הם היו גלגליה של מכונה מינהלית או צבאית שאין עליהם אלא לבצע פקודות הבאות מטעם הממונים עליהם. עם נפול הקיסרות העותומאנית, אחרי 1918, היו נתונים במצב מעורער וקשה שלא היו מוכנים לו כל־עיקר. היעלמה הפתאומי של השררה אשר לה היו כפופים מזה זמן כה רב ועלייתם של אנשים דוגמת פייצל ופמלייתו, שהתקוממו נגד המדינה העותומאנית, הביאום במבוכה גמורה. בפרט אפשר לומר כמדומה על הקצינים הוותיקים ביותר, שנלחמו עד הסוף בשורות הצבא העותומאני ואחרי־כן חוילו מחדש בשורות הצבא העיראקי, שהואיל וראו במתן המשרות הפדאיות והמכובדות ביותר כמין גמול למתמרדים ומפירי־משמעת, שערקו ונטשו את תפקידם על־ימנת להצטרף אל השריף, סופם שראו בהפיכות המדיניות אמצעים קלים ונוחים, ושוב לא נהגו במשמעת הצבאית אלא כבוד יחסי בלבד.

אותם מאנשי המנגנון הממלכתי שבאו עם פייצל היו אנשי הדוקטרינה של הפן־ערביות, שתכניתם ושאיפותיהם שימשו מסד למדיניות־החוץ של עיראק. שאיפות אלו חספו להפליא את ההשקפות השושלתיות של פייצל וביתו, שעיניו היו נשואות תמיד אל מעבר לגבולות עיראק, מתוך ציפיה לשלוט ולחלוש על „סוריה הגדולה“ או על „השהרון הפורה“.

הקו המנחה את מדיניות־החוץ של עיראק היה איפוא צמאון בל־ירוה לפרסטיז'ה ולמעמד הגמוני במזרח התיכון. בגדאד נעשתה מרכז מערכיהם של הנרגנים בסוריה, בארץ־ישראל ובשאר ארצות מערביות יותר. עיראק תמכה בכסף בתעמולה הפן־ערבית בעתונות הערבית של ארץ־ישראל, סוריה והלבנון; היא נתנה מקלט לאנשים דוגמת עבד אל־עזיז אל־תעאלבי, שריב היה להם עם הצרפתים בתוניסיה, לפאוזי אל־קאוקגי, מנהיג הכנופיות בארץ־ישראל, ולמופתי של ירושלים, שעשה בבגדאד מ־1939 עד 1941. הפרלמנט העיראקי קצב לו תמיכה של £ 1.800 והממשלה היתה מעניקה לו £ 1.000 לחודש מן הקרנות החשאיות, ונוסף על כך היה מקבל 2% ממשכורות הפקידים³². אנשיו היו מצויים בכל מקום והוא קנה לו תוקף גדול בארץ. הקצינים העיראקים, בהסכמה ובקנוניה עם זורת־ההגנה וראש־המטה־הכללי, שלחו נשק לעזרת הכנופיות בארץ־ישראל מ־1936 עד 1939³³. הרגשות השושלתיים והדוקטרינריים הפן־ערביים השפיעו גם על חינוך הנוער. עד־מהרה הפכו בתי־הספר סמינריונים של תורה מדינית. סאתי אל־חוצרי, שלימים קילס בהרצאה פומבית בבגדאד את מעלותיו של המשטר הנאצי, נתמנה על־ידי פייצל לעצב את דמותו של הנוער, שחיש־מהר למד להתעסק בפוליטיקה. כך זכו האחראים למהומות של 1927 נגד השיעים, אחרי פירסום הספר המעלה על נס את בית אומאיה, ליחס סלחני. „הענשים שפסק המיניסטר“, מעיר הדר״ח הרשמי הבריטי, „נדחו כולם, ושלושה מורים סוריים שפוטרו על פירסום מאמרי שימצה בעתונות נגד שר־החינוך, שהיה שיעי, ונגד הממשלה אף הושבו לכהונותיהם“. מקרה זה ותוצאותיו, מוסיף הדר״ח, „מבשרים רעה. המסיתים המדיניים והדתיים למדו עתה שאפשר לנצל את בתי־הספר ואפילו להטילם לפעולה, באמתלות ילדותיות ביותר, כולל הפרת הסדר הציבורי. וזיר החינוך הלאומי חייב לדעת ולהביא בחשבון את העובדה שבתקופת משבר אין הוא יכול לסמוך על תבונתם של המורים ועל נאמנותם“³⁴.

התנגשויות דומות שהביאו לידי אותן תוצאות התחוללו ב־1928 כאשר בא סיר אלפרד מונד לבגדאד. פרצה התפרעות אנטי־ציונית, שבמרכזה עמדו תלמידי בתי־האולפן הגבוהים. מצב זה החמיר בשנות 9—1930, בהשפעת מפגני הנוער ההיטלראי ופעילות התעמולה הנאצית בעיראק, שבעקבותיה קמה תנועתו של רשיד עלי.

כאשר כבשו הבריטים את עיראק ב־1941 הציבו את אנשיהם בוורת החינוך הלאומי ועשו נסיון־סרק לטהר שם את האווירה. העוצר עצמו, בנאום־כתר אחד, הודה אותה שנה שהחינוך נוצל לשעבר למטרות פוליטיות וכי הנוער הורעל ברעיונות חתרניים³⁵. נקודת־השיא במדיניות הפן־ערבית של עיראק חלה בימי מלחמת־העולם השנייה, כשהצליח נורי סעיד, שאז היה ראש־הממשלה, בעידודה

ובתמיכתה של ממשלת בריטניה, להקים ליגה של מדינות ערביות. שבה היתה מצרים שותפת עיקרית. כתוצאה מכך התפתחה שורה איך־כך של חיכוכים וקנוניות בין שתי הארצות. שניסו לסירוגים למשול לבדן בשאר המדינות הערביות. בסבך טובעני זה של קנוניות וקשרי־קושרים פן־ערביים לא די שבא חורבן על ערביי ארץ־ישראל אלא שגם אנגליה קיפחה את מעמדה במזרח התיכון. אפשר לומר כי לאנגליה, שנסחפה למדיניות פן־ערבית מפוח לחצו ועקשנותו של נורי סעיד, היה הלך אחד מאותם ידידים שמוטב להישמר מפניהם...

הקצינים השריפיים שהביא עמו פייצל מועטים היו מכדי שיוכלו למשול בארץ לבדם. כפי שראינו, צריכים היו לשתף בשלטון את הפקידים העותומאניים לשעבר, שלא היה להם חלק במרד השריפי ומעולם לא ביקשו להינתק מן הקיסרות העות'מאנית. אלה האחרונים, ששולבו במנגנון הממלכתי, היו הנכזבים ביותר ממצבה של עיראק אחרי 1918. לאחר שסייעו למשול במדינה שהיתה המעצמה המוסלמית הגדולה היחידה בעולם, עתה נמצאו מוגבלים בתחומיה של ארץ פעוטה, הנתונה לפיקוחה של מעצמה נוצרית, שאף הביאה מבחוץ אנשים שעד אז לא ידעם איש ונתנה בידיהם את השררה. מציאותם של הללו, שהתימרו להיות הלאומנים הערביים המהימנים היחידים, שעלייתם לשלטון היתה פתח לתחיה ערבית חדשה, לאמיתו של דבר היתה פועל־יוצא מהשפלתו של האסלאם. עזה ומרה היתה האירוניה של האנשים האלה, שבלעדיהם אי־אפשר היה למשול בעיראק. לאומנים ערביים הם, עושי־דברה אלה של אנגליה? הם יראו להם מי הלאומנים האמיתיים. שעה שהיה נורי סעיד נושא־ונותן ב־1931 על חוזה עם אנגליה הקימו יריביו זעקה גדולה בהכריזם כי חוזה זה אינו נותן כלל לעיראק עצמאות אמיתית אלא להפך: זהו מכשיר שטני לשיעבוד של הארץ, לצמיתות ובצורה קיצונית עוד יותר, לאנגליה. בפולמוסים שנתגלעו אחרי־כן העליבו תומכי נורי וג'עפר אל־עספרי את יסין אל־האשמי, שהתנגד לחוזה אף כי בזמנו לא נקף אצבע למען הלאומיות הערבית: הוא לא נטש את העותומאנים כמו שעשו הקצינים השריפיים, הוא נלחם לצדם עד הסוף, ורק כשהיה כבר פייצל בדמשק החליף את עורו. אחד מתומכיו של יסין, פ'המי אל־מודארס, השיב על כך בזה הלשון: „לא מן ההגיון הוא לגנות את הוד־מעלתו אל־האשמי על שנשאר בצבא העותומאני עד ליריה האחרונה. שכן שני טעמים מצדיקים את התנהגותו. ראשית־דבר, הרי כקצין נאמן חובה היתה עליו לתמוך בצבא ובכבודו, ושנית, סבור היה כי הרס הקיסרות העותומאנית עשוי להביא את הערבים לאחר גאולתם לידי כך שיקבלו את עולם של בעליה־ברית, שיחלקו את הארץ לכמה וכמה אזורי השפעה, והלא כן היה.

„בהתחשב בממשותה של הנאמנות להתחייבויות ולחובות הצבאיות המקובלות, היה אל־האשמי נעשה כאחד הבוגדים אילו נטש את התורכים“. ומלבד זאת, המשיך אל־מודארס, באיזו זכות מעיזים פייצל ומשפחתו להציג עצמם כמנהיגי הערבים ומתימרים להיות משחרריהם מן העול העותומאני? בתקופה ההיא לא נהגו תארים

כדוגמת מלך־הג'אז, תואר אשר השריף, אבי פייצל, העניקו לעצמו; אדרבה, התואר הנעלה ביותר של שולטן הקיסרות העות'מאנית, שעל חורבותיה קמו עיראק ועוד ארצות כה רבות, היה זה של „ח'אדם אל־חרמיין אל־שריפייין": משרת שתי הערים הקדושות (מכה ומדינה), ואות־המעלה הרם ביותר שעליו התגאה היה זה של „מטאטא הערים הקדושות"; כלום אין המטאטא סמל על שלטון... בפסקה אחרת נותן אל־מודארס ביטוי קולע ביותר להלך־המחשבה של המעמדות הרשמיים של עיראק, שהפיבוש האנגלי שם קץ לקריירה העות'מאנית שלהם. „עיראק", כתב, „מעולם לא היתה מושבה תורכית אלא בשר־מבשרה של הקיסרות העות'מאנית, אבר עצמאי ואוטונומי משך יותר ממש־מאות שנים. מעולם לא היתה בנמצא מדינה תורכית כי אם קיסרות עות'מאנית, שפרשה את דגלה על גזעים שונים, כדרך שהיתה עשויה עיראק לנהוג כיום אילו היתה עצמאית. העיראקים לא היו תחת העול התורכי כמו שהם נתונים כיום תחת שבט־הנוגש של המנדט הבריטי. הם שיתפו פעולה במימשל עם התורכים ובני שאר גזעים, וחלק היה להם בכל פעולות המדינה. לא היתה כל הפליה בזכויות ובחובות בין תורכי לעיראקי; שותפים שווים היו במשרות, בכהונות הגבוהות, בהצלחות כמו גם בכשלונות. משך מאות־בשנים שימשו העיראקים בתפקידים מינהליים, שיפוטיים ומדיניים לא בעיראק לבדה אלא בכל חלקי הקיסרות העות'מאנית, שהשתרעה על פני אירופה, אסיה ואפריקה"³⁶.

*

מעצם ראשיתה של מלכות עיראק נוצרה והתחזקה ההרגשה שזוהי מלכות פיקטיבית, שקמה על יומרות־שווא והאנגלים מחזיקים בה כדי שתסייעם בתכניותיהם. כאן שורש והסבר לרגשות השנאה לאנגלים מצד חלק גדול מן המעמדות השליטים בעיראק, רגשות שנתקיימו בעינם עד הסוף ואשר מפקידה־לפקידה היו מוצאים להם פורקן בהתפרצויות של אלימות ומשטמה. לאמיתו של דבר מעטים היו ידידיהם של האנגלים בממלכה הזאת אשר יסדו. המלך והקצינים השריפיים שהלכו אחריו לא היו מעיזים לתת ביטוי גלוי להכרת־טובתם לפטרוניהם; אדרבה, צריכים היו ללחוץ עליהם בלי הפוגות על־מנת להוציא מהם ויתורים חדשים לבקרים ולבסס את קרנם ואת מרותם. השיעיים והפורדים סבורים היו שבגדו בהם על לא עוול בכפם, ועוד: מה טעם להשתדל לשמור על ידידות עם האנגלים אם למעשה אין לבטוח בהם? אנשי השריף שפעלו בזמנו בסוריה והפיחו מדנים נגד עיראק, כלום לא באו על גמולם כיד־המלך? זאת ועוד, גם אם האנגלים הם שאִכפו את פייצל על ארץ־הנהריים, הרי בהכרזותיהם הפומביות טוענים היו תמיד שלא פעלו אלא על פי דרישות העם, ומתוך כך לא יכלו אפילו לנצל את הילת־הזוהר החופפת על ממשלה שעה שזממיה מצליחים בידה. אשר למיעוטים שאינם מוסלמיים, שהוסגרו ביד ממשלת בגדאד, כלום יכלו שלא לתת אל לבם את נסיון האשורים? יתר על כן, כל מוסדות המנדט זרעו אך חשדות בקרב הפוליטיקאים ואנשי המינהל המוסלמיים. בתפיסתם צרת־האופק והפשטנית לא ראו הללו בפוליטיקה אלא את

השימוש בשלטון, וכשהקיפום מכל עבר יועצים אנגליים, הצריכים להלכה להדריך את צעדיהם אל חברה-לאומים ולהסביר להם את מעלותיו של זה, משוכנעים היו שאין כאן אלא עוד אמצעי עקיף לקרקר את מרותם ולערער את שלטונם. כן גם הרגישו הרעיון שנוצרים וזרים יכולים להתימר ללמדם דרכי מימשל, לאחר שפבר משלו בארץ בימי הקיסרות העותומאנית. אלו אפוא היו אחדות מן הסיבות העמוקות של המשבר המתמיד בעיראק, שלבסוף הביא לידי ה־14 ביולי של עבד אל-כרים קאסם.

הערות

- ¹ ר' Documents on British Foreign Policy, סדרה א', כרך ז', 1959, ע"ע 720-1. "Proceedings of the Third Conference of Hythe", 8-9 באוגוסט 1920.
- ² ג'ון באול: „הרוזן סמואל“, 1957, ע' 206.
- ³ דין־חשבון על האדמיניסטרציה של עיראק, אפריל 1922 — מרס 1923. Colonial מס' 4, 1924, ע"ע 8-17.
- ⁴ „התגרות גלויה במרות הממשלה, שממנה פתח לאפשרויות מסוכנות של מרידה, היא הגורם היחיד שיוכל לאלץ את הרא"ף למלא את תפקידו הלגיטימי לסייע למינהל המקומי בשמירת השקט מבית“. Colonial, מס' 4, ע' 22.
- ⁵ סאתי אל־חוצרי, „צפחאת מן אל־מאדי אל־קריב“ (עלים מן העבר הקרוב), ביירות 1948, ע' 16.
- ⁶ נוסח המברקים מובא אצל עבד אל־רוזאק אל־חסני, „תאריך אל־זוארה אל־עיראקיה“, כרך ג', צידון, 1939, ע"ע 9-158 ו־6-174.
- ⁷ ר' Oriente Moderno, י"ג, 1933, ע' 472.
- ⁸ מוריס פיטרסון: Both Sides of the Curtain, 1950, ע' 138. סיר מוריס פיטרסון הוא אולי היחיד מן המחברים האנגלים בעלי הקשרים הרשמיים שלא הסכים מעולם להסוות את האמת או לבחור לשון־ערומים בכתבו על הפוליטיקה העיראקית בימי המלוכה.
- ⁹ סאתי אל־חוצרי: ר' למעלה, ע"ע 22-19. כאשר ביקש פייצל מאל־חוצרי חוות־דעת ביחס לבנו, הצהיר הלו שאין גאזי מנוון מלידה אלא שהוא פשוט מפגר.
- ¹⁰ פיטרסון, שם, 1950. עבד אל־רוזאק אל־חסני, שם, ה', צידון, 1939, ע' 54.
- ¹¹ „דו־חות מחודש מאי 1920 גילו שקיימים ארגונים עוינים, שלרשותם קרנות ניפרות לקניית נשק ותחמושת ולשיגורם לעיראק“. דו"ח על האדמיניסטרציה בעיראק, אוקט. 1920 — מרס 1922. Colonial, ע' 31.
- ¹² ביוני 1923 הוחלט על תיקון בחוק־הענשים שלפיו ניתנה לממשלת עיראק זכות להגלות זרים בשל עבירות מדיניות; בעקבות החלטה זו נאסר עד־מהרה השייך מהדי אל־ח'אלצי והוגלה. „דו־ח על האדמיניסטרציה העיראקית“, אפריל 23 — דצמבר 24. Colonial מס. 13, 1925, ע' 11.
- ¹³ ר' Colonial, מס. 4, ע"ע 5-4.
- ¹⁴ מאמר של סלמאן אל־ספואמי, מובא אצל עבד אל־רחמן אל־בואז, „קורות עיראק מן הכיבוש עד העצמאות“ (ערבית), קאהיר, 1954, ע' 41.
- ¹⁵ עבד אל־רוזאק אל־חסני, שם, ד', ע"ע 3-71.
- ¹⁶ ר' Oriente Moderno, ט"ו, 1935.

- 17 ב.דין-חשבון על האדמיניסטרציה של עיראק 1927, Colonial, מס. 35, ע' 18 ;
 איגרותיהם של ראשי-השבטים, Oriente Moderno, ז', 1927, ע' 609 ; אצל עבד אל-רזאק אל-חסני, ד', ע' 146, מובא נוסח
- 18 ר' Oriente Moderno, ז', 1927, ע"ע 88 ו-89 ; Colonial, מס. 35, ע' 159.
- 19 עבד אל-רזאק אל-חסני : "הערביות על כף-המאזניים" (ערבית), ר'. צ'. א. גאלינו :
 פרסומים אחרונים בפולמוס המדיני-הדתי המוסלמי בעיראק (איטלקית), Oriente Moderno,
 י"ג, 1933, ע"ע 596-604 ; נתחק גם בספרו, Raccolta di Scritti editi e inediti, כרך ג'.
- 20 "דר"ח ועדת מוצול", 1925, ע' 38.
- 21 ר' Review of the Civil Administration of Mesopotamia, 1920—1921, מס. 94, ע' 94.
 על חשיבות הישוב היהודי בבגדאד בעת הפיבוש האנגלי אנו עומדים גם מתוך מינוש של
 המושל הצבאי, המעמיד את מספר ראשי הצאן המותרים לשחיטה בכל יום על 220 לשוחטים
 היהודים 160 למוסלמים. "בגדאד טיימס", 24 במרס 1919.
- 22 סולימאן פאדי : "סי ע'מרת אל-ינדאל" (בחבלי הקרב), בגדאד, 1952, ע"ע 9—218.
- 23 הוראות מן הנציב האזרחי אל המאיוור נואל ; Precis of Affairs in Southern
 Kurdistan during the Great War, משרד הנציב האזרחי, בגדאד, 1919.
- 24 ר' ב' Oriente Moderno, ט', 1931, ע' 107, את דבריו המפורשים של ציר-פרלמנט כורדי.
- 25 ר' Colonial, 44, 1929, ע"ע 9—10.
- 26 א. ד. מקדונלד, Euphrates Exile, 1936, ע"ע 6—54.
- 27 "דר"ח מיוחד של ממשלת הוד מלכותו... על פיתוח עיראק, 1920—1931, Colonial,
 מס. 58, 1931, ע' 125.
- 28 ר' Colonial, מס. 4, ע' 10.
- 29 Colonial, מס' 4, ע"ע 2—71.
- 30 ר' An Inquiry into Land Tenure and Related Questions, ע' 27.
- 31 ר' צלאח אל-דין אל-ג'אהי, "מוקדימה סי אל-אקטאע ונואם אל-אראדי סי אל-עיראק"
 (אקדמה לפיאודליון ולמשטר הקרקע בעיראק), בגדאד, 1955. אין מחקר מניח את הדעת
 בבעיה הקרקעית בעיראק בימי המלוכה.
- 32 ס. ל. סולצברגר, "ההכנות הגרמניות במזרח התיכון", Foreign Affairs, 1942, ע' 667.
- 33 צלאח אל-דין אל-סבאג : "פורסאן אל-עורובה סי אל-עיראק" (אכירי הערביות בעיראק),
 דמשק, 1956, ע' 119. ספר זה כולל את זכרונותיו של אחד הקולונלים שהוצאו להורג
 בעקבות מרידתו של רשיד-עלי.
- 34 ר' Colonial, מס. 35, ע' 159.
- 35 עבד אל-רזאק אל-חסני, ר', 1953, ע' 48.
- 36 פ'מי אל-מודארס, "מקאלאת סייאסיה" (מאמרים מדיניים), בגדאד, 1931, ע"ע 3—92,
 130 ר' 122.